

بسم الله الرحمن الرحيم

## نقش حوزه علمیه بانوان در توانمندسازی و ارتقای جایگاه زنان در جامعه

طاهره محمدی<sup>۱</sup>

### چکیده

زنان در جامعه اسلامی نقش کلیدی در خانواده و اجتماع دارند، اما کمبود فرصت‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی می‌تواند جایگاه و اثرگذاری آنان را محدود کند. حوزه علمیه بانوان به عنوان نهادی دینی و آموزشی، ظرفیت قابل توجهی برای توانمندسازی زنان و ارتقای جایگاه آنان فراهم می‌کند. این پژوهش به بررسی نقش حوزه علمیه بانوان در توانمندسازی و ارتقای جایگاه زنان در ابعاد آموزشی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی می‌پردازد. هدف پژوهش، شناسایی و تحلیل تأثیر فعالیت‌های حوزه علمیه بانوان بر رشد علمی، فرهنگی و اجتماعی زنان و بهبود جایگاه آنان در خانواده و جامعه است. این مطالعه با روش تحلیل محتوای اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده و منابع مرتبط با فعالیت‌های حوزه علمیه بانوان و تأثیر آن بر توانمندسازی زنان مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد حوزه علمیه بانوان نقش مهمی در پرورش زنان پژوهشگر و مبلغ، ترویج فرهنگ دینی و اخلاقی، تقویت هویت دینی زنان، افزایش مشارکت اجتماعی و سیاسی آنان و تقویت مهارت‌ها و روحیه کارآفرینی در چارچوب ارزش‌های دینی ایفا می‌کند. فعالیت‌های آموزشی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حوزه علمیه بانوان نه تنها موجب رشد علمی و فرهنگی زنان می‌شود، بلکه نقش اساسی در ارتقای جایگاه آنان و اصلاح نگرش جامعه نسبت به زن مسلمان دارد.

### کلیدواژه‌ها:

ارتقای جایگاه اجتماعی، حوزه علمیه بانوان، توانمندسازی زنان، نقش آموزشی، نقش فرهنگی، نقش اجتماعی.

<sup>۱</sup> سطح ۲ حوزه علمیه حوزه الزهرا (سلام الله علیها) گیلانغرب

زنان نقش اساسی در تحکیم بنیان خانواده و پیشرفت جامعه دارند، اما محدودیت‌ها و چالش‌های اجتماعی، فرهنگی و آموزشی می‌تواند توانمندی‌ها و مشارکت فعال آنان را کاهش دهد. حوزه علمیه بانوان به عنوان نهادی دینی و آموزشی، ظرفیت قابل توجهی برای ارتقای سطح علمی، فرهنگی و اجتماعی زنان فراهم می‌آورد. با توجه به نقش تعیین‌کننده زنان در خانواده و جامعه، بررسی عملکرد حوزه علمیه بانوان و تأثیر آن بر توانمندسازی زنان و ارتقای جایگاه آنان امری ضروری است. ضرورت و اهمیت موضوع توانمندسازی زنان نه تنها به رشد فردی آنان کمک می‌کند، بلکه تأثیر مستقیم بر بهبود کیفیت زندگی خانوادگی، مشارکت اجتماعی، نقش‌آفرینی در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی و ترویج فرهنگ دینی دارد. شناخت دقیق نقش حوزه علمیه بانوان در این مسیر، می‌تواند راهکارهایی عملی برای تقویت توانمندی زنان و ارتقای جایگاه آنان در جامعه ارائه دهد. پیشینه پژوهش: مطالعات متعددی به بررسی توانمندسازی زنان و نقش مراکز آموزشی و دینی پرداخته‌اند. برای نمونه، پایان‌نامه‌ای در سایت «علم‌نت» با عنوان «نقش حوزه‌های علمیه در رشد اجتماعی و فرهنگی بانوان» نشان داده است که حضور در محیط‌های آموزشی دینی موجب افزایش خودآگاهی، مهارت‌های فرهنگی و مشارکت اجتماعی زنان می‌شود. با این حال، بسیاری از مطالعات پیشین تمرکز کلی بر آموزش زنان داشته‌اند و نقش جامع و چندبعدی حوزه علمیه بانوان، به ویژه در ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. وجه تمایز مقاله: این مقاله با بررسی همه‌جانبه نقش حوزه علمیه بانوان در پنج بعد آموزشی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، از سایر مطالعات متمایز می‌شود و علاوه بر تحلیل عملکرد حوزه، راهکارهایی کاربردی برای ارتقای جایگاه زنان ارائه می‌دهد. سؤال اصلی پژوهش: نقش حوزه علمیه بانوان در توانمندسازی و ارتقای جایگاه زنان در جامعه چگونه و در چه ابعادی اثرگذار است؟

## ۱- مفهوم‌شناسی

در این بخش به بررسی لغوی اصطلاحی کلمات می‌پردازیم :

### ۱-۱. حوزه علمیه

لغت: «حوزه» به معنای محیط، محدوده و دایره است و «علمیه» صفت «علم» می‌باشد<sup>۱</sup>. اصطلاح: حوزه علمیه مؤسسه‌ای دینی و آموزشی است که هدف آن تربیت روحانیون، مبلغین و پژوهشگران علوم اسلامی است. این مراکز با ارائه آموزش‌های دینی، اخلاقی و پژوهشی، زمینه رشد علمی و معنوی افراد را فراهم می‌کنند<sup>۲</sup>.

### ۱-۲. توانمندسازی

لغت: «توانمند» به معنای دارای قدرت و قابلیت است و «توانمندسازی» به معنای دادن توان و قدرت به کسی می‌باشد<sup>۳</sup>. اصطلاح: توانمندسازی زنان فرآیندی است که طی آن زنان از نظر علمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی قدرت و مهارت پیدا می‌کنند و قادر می‌شوند نقش مؤثر در خانواده و جامعه داشته باشند. این فرآیند شامل آموزش، افزایش اعتماد به نفس، مهارت‌آفرینی و ایجاد فرصت‌های مشارکت اجتماعی و اقتصادی است<sup>۴</sup>.

### ۱-۳. ارتقا

لغت: «ارتقا» به معنای بالا بردن، رشد دادن است و «جایگاه» به معنای مقام، موقعیت یا مرتبه فرد در جامعه است<sup>۵</sup>. اصطلاح: ارتقای جایگاه اجتماعی زنان به معنای افزایش حضور و نقش آنان در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی است و مشارکت فعال زنان در تصمیم‌گیری‌ها و امور جامعه را تقویت می‌کند<sup>۶</sup>.

<sup>۱</sup> دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۳، ص ۴۵۶

<sup>۲</sup> طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۲

<sup>۳</sup> فرهنگ عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۶۷۸

<sup>۴</sup> فقیهی، توانمندسازی زنان در جامعه اسلامی، ج ۱، ص ۳۳

<sup>۵</sup> دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۴، ص ۱۱۲

<sup>۶</sup> صادقی، نقش حوزه‌های علمیه در رشد اجتماعی بانوان، ص ۵۶

## ۱-۴. جامعه

لغت: «جامعه» به معنای اجتماع، گروه افراد یا جمع انسانی است.<sup>۱</sup> اصطلاح: جامعه به کل ساختار اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی افراد گفته می‌شود که زنان و مردان در آن نقش‌آفرینی می‌کنند. در این مقاله، بررسی جامعه بیشتر در ارتباط با جایگاه اجتماعی و مشارکت زنان مدنظر است.

## ۲- نقش حوزه‌های علمیه بانوان در توانمندسازی

حوزه‌های علمیه بانوان، به عنوان نهادهای آموزشی و تربیتی دینی، نقشی محوری در شکل‌دهی به سطح علمی، فرهنگی و اجتماعی زنان ایفا می‌کنند.<sup>۲</sup> این مراکز نه تنها به آموزش علوم دینی و تقویت معرفت مذهبی می‌پردازند، بلکه بستری فراهم می‌کنند تا زنان با افزایش مهارت‌ها، اعتماد به نفس و آگاهی اجتماعی، بتوانند حضور مؤثر و سازنده‌ای در خانواده و جامعه داشته باشند.<sup>۳</sup>

با توجه به اهمیت نقش زنان در پیشرفت جامعه و تربیت نسل‌های آینده، حوزه‌های علمیه بانوان به عنوان محور توانمندسازی زنان شناخته می‌شوند و فعالیت‌های آموزشی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی خود را در چارچوب ارزش‌های اسلامی سازماندهی می‌کنند.<sup>۴</sup> این نقش‌ها، علاوه بر افزایش دانش و مهارت‌های فردی، به ارتقای جایگاه اجتماعی زنان و اصلاح نگرش جامعه نسبت به زن مسلمان کمک می‌کند.<sup>۵</sup> مسیر مشارکت فعال آنان در عرصه‌های مختلف را هموار می‌سازد. از این رو، بررسی دقیق نقش حوزه‌های علمیه بانوان و تحلیل ابعاد مختلف توانمندسازی و ارتقای جایگاه اجتماعی زنان، می‌تواند چشم‌انداز عملی و علمی روشنی

<sup>۱</sup> دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۶، ص ۳۴۵

<sup>۲</sup> طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۲

<sup>۳</sup> جواد آملی، روش تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۲، ص ۴۵

<sup>۴</sup> فقیهی، توانمندسازی زنان در جامعه اسلامی، ص ۳۳

<sup>۵</sup> صادقی، نقش حوزه‌های علمیه در رشد اجتماعی بانوان، ص ۵۶

برای شناخت ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه این نهادها ارائه دهد و نشان دهد که چگونه آموزش دینی و تربیتی می‌تواند به توسعه فردی و اجتماعی زنان منجر شود.<sup>۱</sup>

### ۳- نقش آموزشی حوزه‌های علمیه بانوان

حوزه‌های علمیه بانوان در دهه‌های اخیر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای آموزشی - تربیتی نظام اسلامی، نقش اساسی در رشد فکری و علمی زنان ایفا کرده‌اند. این مراکز با هدف تربیت بانوانی عالم، متعهد و آگاه به مسائل دینی و اجتماعی تأسیس شدند تا بتوانند در مسیر تحقق تمدن اسلامی نقش مؤثری داشته باشند.<sup>۲</sup> آموزش در حوزه‌های علمیه نه‌تنها انتقال دانش دینی است، بلکه نوعی فرهنگ‌سازی معرفتی و پرورش هویت دینی - اخلاقی زنان محسوب می‌شود. در این مراکز، علم با ایمان، و معرفت با عمل همراه است و همین امر موجب شده است که آموزش در حوزه‌های علمیه ماهیتی متفاوت از نظام‌های آموزشی صرفاً آکادمیک داشته باشد.<sup>۳</sup>

#### ۳-۱. رشد معرفتی بانوان

مبنای اصلی فعالیت حوزه‌های علمیه بانوان، آموزش علوم دینی است. دروس اصلی مانند فقه، اصول، تفسیر قرآن، حدیث و کلام، زنان را با مبانی اندیشه اسلامی و وظایف دینی آشنا می‌سازد. این آموزش‌ها موجب می‌شود تا بانوان بتوانند درک صحیحی از احکام الهی، فلسفه عبادات و سبک زندگی اسلامی پیدا کنند و این شناخت را در خانواده و اجتماع به کار گیرند.<sup>۴</sup> از دیدگاه اسلامی، طلب علم بر زن و مرد واجب است؛ چنان‌که پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمودند: «**طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ**».<sup>۵</sup> این روایت تأکید دارد که زنان همانند مردان مسئول رشد فکری و علمی خود هستند و حوزه‌های علمیه، بستر تحقق این فریضه الهی را فراهم کرده‌اند.

#### ۳-۲. ارتقای سطح علمی و پژوهشی بانوان طلبه

<sup>۱</sup> میرباقری، بانوان و جامعه اسلامی، ج ۲، ص ۷۸

<sup>۲</sup> میرباقری، بانوان و جامعه اسلامی، ج ۱، ص ۷۸

<sup>۳</sup> جوادی آملی، روش تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۲، ص ۵۱

<sup>۴</sup> طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۵

<sup>۵</sup> کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲

الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ  
بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ<sup>۱</sup> علامه طباطبایی در تفسیر این آیه  
می‌نویسد: «مقصود از ولایت متقابل میان زنان و مردان مؤمن، یاری متقابل در مسیر هدایت و  
اصلاح جامعه است، و این خود نشانه تساوی زن و مرد در مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاقی  
است»<sup>۲</sup> آیه تعبیر دیگر، اسلام با نفی هرگونه انزوای تحمیلی بر زنان، زمینه حضور سالم، عقیقانه  
و مسئولانه آنان در جامعه را فراهم ساخته است؛ حضوری که بر پایه علم، تقوا و خدمت به امت  
استوار است<sup>۳</sup>

## ۷-۱. بیدارسازی و رشد اجتماعی زنان

حوزه‌های علمیه بانوان، در دهه‌های اخیر، با تأسیس مراکز علمی و تربیتی متعدد، گامی اساسی  
در بیدارسازی اجتماعی زنان برداشته‌اند. رسالت این نهادها، تنها تعلیم معارف دینی نیست،  
بلکه تربیت زنانی است که بتوانند در خانواده و اجتماع، نقش هدایت‌گرانه و فرهنگی ایفا کنند.

این مراکز با برگزاری دوره‌های آموزشی، مهارت‌افزایی، کارگاه‌های اخلاقی و فعالیت‌های  
اجتماعی، بانوان را از حالت مصرف‌گرایی فرهنگی به مرحله تولید فکر، فرهنگ و الگوهای دینی  
رسانده‌اند<sup>۴</sup> چنان‌که امام صادق (ع) می‌فرماید: «كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ  
الْإِسْنَتِكُمْ»؛ مردم را بدون زبان‌هایتان (بلکه با رفتار و منش خود) به دین دعوت کنید.<sup>۵</sup>  
این حدیث، بیانگر آن است که رفتار اجتماعی بانوان مؤمنه که در مکتب حوزه تربیت می‌شوند،  
خود بزرگ‌ترین ابزار تبلیغ و اصلاح جامعه است.

## ۷-۲. اصلاح نگرش جامعه نسبت به زن مسلمان

یکی از ثمرات ارزشمند فعالیت‌های حوزه علمیه بانوان، اصلاح نگرش جامعه نسبت به زن  
مسلمان است. در گذشته، برخی تصور می‌کردند که زن متدین باید از اجتماع فاصله بگیرد؛ اما  
با حضور زنان طلبه در عرصه‌های فرهنگی، آموزشی، مشاوره و رسانه، تصویر تازه‌ای از «زن

<sup>۱</sup> توبه/۷۱

<sup>۲</sup> طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۳۶۷

<sup>۳</sup> مطهری، نظام حقوق زن در اسلام، ص ۴۵

<sup>۴</sup> جوادی آملی، زن در آئینه جمال و جلال، ص ۲۲۵

<sup>۵</sup> حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۲۱۰

دیندار فرهیخته» شکل گرفته است. آیت‌الله مکارم شیرازی در تحلیل این تحول می‌نویسد: «زن مسلمان آگاه، با حفظ عفاف و وقار، می‌تواند در اداره امور فرهنگی، آموزشی و تربیتی جامعه نقش‌آفرین باشد و این، احیای شخصیت حقیقی زن در پرتو تعالیم قرآن است»<sup>۱</sup> حوزه‌های علمیه با ترویج چنین نگرشی، پیوند میان دینداری و کنش اجتماعی را تقویت کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که زن مسلمان امروز می‌تواند هم حافظ ارزش‌های خانواده باشد و هم در خدمت ارتقای فرهنگی جامعه قرار گیرد.

### ۷-۳. تأکید رهبران دینی بر مشارکت اجتماعی زنان

امام خمینی (ره) در دوران معاصر، با تکیه بر مبانی قرآن و سنت، حضور اجتماعی زنان را از لوازم پیشرفت جامعه اسلامی دانستند و می‌فرمودند: «زن‌ها باید در مقدرات اساسی مملکت دخالت کنند، همان‌طور که مردان دخالت می‌کنند»<sup>۲</sup> رهبر معظم انقلاب نیز بارها تأکید کرده‌اند که حضور زن در جامعه، نه تنها منافاتی با عفاف ندارد، بلکه در صورت شناخت درست از حدود شرعی و اخلاقی، موجب رشد معنوی جامعه است.<sup>۳</sup> بنابراین، حوزه علمیه بانوان با پیروی از این رهنمودها، تلاش کرده است تا زن را از حاشیه به متن جامعه اسلامی وارد کند؛ زنی که با معرفت دینی، حضور خود را به عبادتی اجتماعی تبدیل می‌سازد.

این دستاوردها نشان می‌دهد که حوزه علمیه بانوان، تنها مرکز تعلیم علوم دینی نیست، بلکه نهادی تمدن‌ساز است که زن را به کنش‌گری آگاه، مسئول و مؤثر در جامعه اسلامی تبدیل می‌سازد.<sup>۴</sup> نقش اجتماعی حوزه علمیه بانوان، نقشی چندبعدی و تمدنی است. این نهاد با تربیت بانوان عالمه، متعهد و زمان‌شناس، زمینه‌ساز تحول فرهنگی و اجتماعی در جامعه اسلامی شده است. زنانی که از این مکتب برخاسته‌اند، با علم، عفاف و بصیرت خود، در مسیر اصلاح فرهنگی جامعه گام برمی‌دارند و با رفتار و حضورشان، سیمای حقیقی زن مسلمان را به نمایش می‌گذارند.

<sup>۱</sup> مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۸، ص ۱۷۸

<sup>۲</sup> خمینی، صحیفه امام، ج ۶، ص ۳۰۰

<sup>۳</sup> خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از بانوان فرهیخته، ۱۳۹۳

<sup>۴</sup> حسینی، زن و نقش اجتماعی او در نظام اسلامی، ص ۹۲

## نتیجه گیری

بررسی انجام شده نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه بانوان در جامعه اسلامی نقشی چندبعدی و سرنوشت‌ساز در توانمندسازی، ارتقای فکری، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی زنان ایفا می‌کنند. این نهادها نه تنها محیطی آموزشی برای انتقال علوم دینی‌اند، بلکه کارکردی تربیتی، فرهنگی و اجتماعی دارند که زمینه‌ساز شکل‌گیری زن مؤمن، آگاه و اثرگذار در خانواده و جامعه است. از منظر آموزشی، حوزه‌های علمیه بانوان با تربیت نیروهای علمی، پژوهشگر و مبلغ، بستر رشد معرفتی و خودباوری زنان را فراهم کرده‌اند؛ زنانی که با تکیه بر علم و ایمان، توانسته‌اند از حالت انفعال فرهنگی خارج شوند و به عنوان کنش‌گران مؤثر در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی ظاهر گردند. در بُعد فرهنگی نیز این نهادها با ترویج اخلاق، حجاب، عفاف، و فرهنگ دینی، نقشی کلیدی در صیانت از هویت زن مسلمان و بازنمایی تصویر «زن فرهیخته‌ی دیندار» ایفا کرده‌اند؛ تصویری که در برابر نگاه مادی‌گرای غربی، الگویی از زن فعال و ارزش‌مدار را معرفی می‌کند. در حوزه سیاسی، آموزش‌های بصیرتی و تربیت نیروهای انقلابی و ولایت‌مدار در میان طلاب خواهر، زمینه‌ساز حضور آگاهانه و مؤمنانه زنان در عرصه‌های تصمیم‌سازی و اجتماعی شده است؛ حضوری که نه در تقابل با مردان، بلکه در تکمیل نقش انسانی آنان در مسیر تحقق تمدن اسلامی معنا می‌یابد. از منظر اقتصادی نیز حوزه‌های علمیه با آموزش مهارت‌های زندگی، سواد مالی اسلامی و ترویج فرهنگ کار و قناعت، بستر رشد کارآفرینی، خوداتکایی و استقلال مالی زنان را فراهم آورده‌اند. بنابراین، توانمندسازی زنان در پرتو آموزش‌های حوزوی صرفاً به ارتقای علمی محدود نیست، بلکه به تحول در نگرش، هویت و جایگاه اجتماعی آنان منجر می‌شود. حوزه‌های علمیه بانوان با پیوند میان معرفت دینی، مهارت‌های فردی و مسئولیت اجتماعی، نقش محوری در اصلاح نگرش جامعه نسبت به زن و تحکیم بنیان خانواده ایفا کرده‌اند. در نتیجه، می‌توان گفت که بانوان حوزوی امروز با اتکا به علم، ایمان، بصیرت و تعهد، نه تنها در مسیر رشد شخصی گام برمی‌دارند، بلکه به عنوان عاملان بیداری فرهنگی، پیشرفت اجتماعی و پویایی تمدن اسلامی ایفای نقش می‌نمایند. استمرار حمایت از این نهادها و گسترش فرصت‌های آموزشی و پژوهشی برای بانوان طلبه، از مهم‌ترین الزامات برای تحقق جامعه‌ای متوازن، اخلاق‌مدار و پیشرو است.

## فهرست منابع

\*قرآن کریم، ترجمه الهی قمشهای، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۰ش.

۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۴، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷ش.
۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۲، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۹۰ش.
۳. جوادی آملی، عبدالله، زن در آینه جمال و جلال الهی، ج ۱، مرکز نشر اسراء، قم، ۱۳۸۵ش.
۴. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، ج ۱، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۹۸ش.
۵. مصباح یزدی، محمدتقی، زن و خانواده، ج ۱، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، قم، ۱۳۸۳ش.
۶. بهشتی، سیدمحمد، بانوی مسلمان و مسئولیت اجتماعی، ج ۱، انتشارات بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۴ش.
۷. ناصر، زهرا، تحلیل جایگاه زن در حوزه علمیه، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۶ش.
۸. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۲، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، قم، ۱۳۹۲ش.
۹. سبحانی، جعفر، زن در اسلام و جهان امروز، ج ۱، مؤسسه امام صادق(ع)، قم، ۱۳۹۰ش.
۱۰. مهدوی کنی، محمدرضا، جامعه دینی و نقش زن مسلمان، ج ۱، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش.

۱۱. موسوی، فاطمه‌السادات، نقش حوزه علمیه در رشد فکری بانوان، پایان‌نامه سطح دو، مدرسه علمیه الزهرا(س)، قم، ۱۳۹۵ش.
۱۲. صادقی، لیلا، توانمندسازی زنان در نظام آموزشی حوزه‌های علمیه، مجله پژوهش‌های اسلامی، شماره ۲۱، ۱۳۹۸ش.
۱۳. رفیعی، علیرضا، تربیت دینی زنان در حوزه علمیه بانوان، ج ۱، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۳ش.
۱۴. محمدی، معصومه، نقش فرهنگی حوزه‌های علمیه در جامعه اسلامی، ج ۱، انتشارات مؤسسه امام خمینی(ره)، قم، ۱۳۹۶ش.
۱۵. حائری، عباس، زن و سیاست در اندیشه اسلامی، ج ۱، انتشارات بعثت، تهران، ۱۳۹۰ش.
۱۶. خادمی، مریم، کارآفرینی زنان در چارچوب ارزش‌های اسلامی، ج ۱، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۹۸ش.
۱۷. نیک‌نفس، طاهره، نقش حوزه علمیه بانوان در رشد اقتصادی خانواده مسلمان، پایان‌نامه سطح دو، مدرسه علمیه فاطمیه، قم، ۱۴۰۰ش.
۱۸. قرائتی، محسن، درس‌هایی از قرآن، ج ۵، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، قم، ۱۳۹۵ش.